

۲۰۴۵۲۵۸

دانشگاه پیام نور

تاریخ آموزش و پرورش در اسلام و ایران

(رشته علوم تربیتی)

www.ketab.ir

دکتر منوچهر وکیلیان

سرشناسه	: آصف پور و کیلیان، منوچهر، ۱۳۲۰-
عنوان و نام پدید آور	: تاریخ آموزش و پرورش در اسلام و ایران (رشته علوم تربیتی) / منوچهر و کیلیان .
مشخصات نشر	: تهران: دانشگاه پیام‌نور، ۱۳۸۱.
مشخصات ظاهری	: بیست و یک، ۲۳۰ص.
فروست	: دانشگاه پیام نور؛ ۹۳۹. گروه علوم تربیتی؛ ۱/۸۸. آ.
شابک	: 978 - 964 - 455 - 932 - 7
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا.
موضوع	: کتابنامه: ص. ۲۲۹ - ۲۳۰.
موضوع	: اسلام و آموزش و پرورش - تاریخ - آموزش برنامه ای.
موضوع	: اسلام و آموزش و پرورش - تاریخ - آزمون ها و تمرین ها (عالی).
موضوع	: آموزش و پرورش - ایران - تاریخ - آموزش برنامه ای.
موضوع	: آموزش و پرورش - ایران - تاریخ - آزمون ها و تمرین ها (عالی).
شناسه افزوده	: دانشگاه پیام نور.
رده بندی کنگره	: LA۱۳۵۱/۵۶۲ ۱۳۸۱
رده بندی دیویی	: ۳۷۰/۹۵۵
شماره کتابشناسی ملی	: ۸۱-۱۴۳۴۴

سازمان اسناد و کتابخانه ملی

چاپ :	بیسیم
شمارگان :	۱۰۰۰
قیمت (ریال) :	۴۱۰,۰۰۰

تاریخ آموزش و پرورش در اسلام و ایران

مؤلف: دکتر منوچهر و کیلیان

ویراستار علمی: علیرضا ذکاوتی قراگزلو

ویراستار ادبی: زهرا جلال زاده

تهیه و تولید: دفتر تدوین و تولید کتب و محتوای آموزشی

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: مرکز چاپ و توزیع دانشگاه پیام‌نور

شابک: ۹۳۲ - ۷ - ۹۲۲ - ۴۵۵ - ۹۶۴ - ۹۷۸

ISBN: 978 - 964 - 455 - 932 - 7

فروش این کتاب فقط از طریق نمایندگی‌های دانشگاه پیام نور مجاز می باشد و فروش

آن در سایر مراکز فروش کتاب موجب تعقیب قانونی فروشنده خواهد گردید

(کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر محفوظ و متعلق به دانشگاه پیام نور است. تولید، کپی یا خلاصه‌برداری، نشر و ترجمه، چاپ، افست، توزیع گسترده، تهیه CD و ... این اثر یا بخشی از آن اعم از متن، طرح پشت و روی جلد و... بدون اخذ مجوز کتبی از معاونت فناوری و پژوهش دانشگاه خلاف مقررات و تعرض به حقوق مادی و معنوی دانشگاه است. متخلفین وفق قانون حمایت از مولفان و مصنفان و هنرمندان دارای مسئولیت حقوقی و کیفری بوده و تحت پیگرد قرار می گیرند.)

(این کتاب با کاغذ حمایتی منتشر شده است)

آدرس فروشگاه مرکزی چاپ و انتشارات دانشگاه پیام‌نور، تهران، خیابان شهید رجایی،
نرسیده به تقاطع آزادگان، جنب ورزشگاه یادآوران. تلفن: ۵۵۵۰۲۱۰۴ - ۵۵۵۰۹۸۳۸

سایت فروش اینترنتی: <http://digibook.pnu.ac.ir>

فهرست

دوازده	پیشگفتار
هفده	راهنمای مطالعه
نوزده	هدف کلی کتاب
۱	فصل اول: تاریخ آموزش و پرورش در ایران پیش از اسلام
۱	هدف مرحله‌ای
۱	اهداف آموزشی - رفتاری
۳	تاریخ ایران پیش از اسلام
۳	مادها
۴	پارسها
۴	سلوکیان
۵	اشکانیان
۵	ساسانیان
۷	زبان و خط در عهد باستان
۸	فارسی باستان
۸	خط میخی
۸	زبان اوستایی
۱۰	آیینها و ادیان در عهد باستان
۱۰	آیین مهرپرستی
۱۱	تعالیم مهرپرستی
۱۲	آیین زرتشت و تربیت
۱۶	تربیت کودکان و نوجوانان
۱۹	آیین بودا

۲۰	تعالیم بودا
۲۲	آیین مانی
۲۲	زندگی مانی
۲۳	عقاید و تعالیم مانی
۲۵	تعلیم و تربیت از دیدگاه مانی
۲۶	آیین مزدک
۲۶	زندگی مزدک
۲۷	تعالیم و عقاید مزدک
۲۸	تعلیم و تربیت از دیدگاه مزدک
۲۸	آیین مسیحیت
۳۰	تعالیم مسیحیت
۳۱	تعلیم و تربیت و مسیحیت
۳۱	آموزش عالی پیش از اسلام
۳۲	دانشگاه گندی شاپور
۳۴	محدودیت‌های آموزش و پرورش پیش از اسلام
۳۵	سلسله‌های حکومتی ایران
۳۶	خلاصه فصل
۳۸	خودآزمایی
۴۱	فصل دوم: آموزش و پرورش در ایران اسلامی
۴۱	هدف مرحله‌ای
۴۱	اهداف آموزشی - رفتاری
۴۲	مقدمه
۴۳	عربستان
۴۴	پیامبر اسلام
۴۴	تعالیم پیامبر اسلام
۴۵	روشهای تعلیم پیامبر
۴۵	۱. تلاوت آیات قرآن
۴۶	۲. خطابه و موعظه
۴۶	۳. اعزام معلم و مبلغ
۴۶	۴. ارسال نامه و پیام
۴۷	۵. روش عملی
۴۷	روشهای تعلیم ائمه معصومین
۵۰	مدارس در دوران پیش از مغول
۵۱	نظامیه
۵۲	چگونگی اداره نظامیه
۵۲	معلمان نظامیه

۵۲	طلاب نظامیه
۵۳	محتوای تدریس در نظامیه
۵۳	روش تعلیم
۵۴	مدارس در دوران مغول
۵۶	رصدخانه مراغه
۵۶	ربع رشیدی
۵۷	شنب‌غازان
۵۷	سلطانیه
۵۸	مدارس در عهد صفویه
۵۸	ویژگیهای این دوره
۵۹	خصوصیات تعلیم و تربیت در این دوره
۶۰	خلاصه فصل
۶۰	خودآزمایی
۶۳	فصل سوم: تشکیلات و نظامات مدارس قدیم و شیوه تعلیم و تربیت در آنها
۶۳	هدف مرحله‌ای
۶۳	اهداف آموزشی - رفتاری
۶۵	انواع فعالیتهای آموزشی - پرورشی مساجد
۶۷	کیفیت تعلیم در مساجد
۶۸	مکتبخانه‌ها و کیفیت تعلیم در آنها
۷۱	مدارس و کیفیت تعلیم در آنها
۷۵	کتابفروشی
۷۶	خانه
۷۸	کاخ
۸۰	بیمارستان
۸۰	کتابخانه
۸۲	رصدخانه
۸۲	خانقاه
۸۳	سازمان و شیوه تدریس
۸۳	حلقه
۸۴	مجلس
۸۶	شرایط شرکت در کلاسها
۸۶	زمان تشکیل کلاسها
۸۶	نحوه تشکیل کلاسها
۸۷	ابزار تعلیم
۸۷	مقررات کلاس و کلاس‌داری
۸۸	روشهای تدریس

www.ketab.ir

۸۸	۱. سماع
۸۹	۲. املا
۸۹	۳. اجازة
۸۹	۴. وجادة
۸۹	۵. رحله (سفر علمی)
۹۱	وسایل تحصیل
۹۱	۱. حفظ
۹۲	۲. روایت
۹۲	۳. درایه (فهم)
۹۲	۴. سؤال و مناقشه
۹۳	۵. مناظره و مذاکره
۹۳	القاب علمی در جامعه اسلامی
۹۳	۱. امام
۹۳	۲. امیرالمؤمنین
۹۴	۳. حافظ
۹۴	۴. فقیه
۹۴	۵. رخاله
۹۴	۶. مُحدِّث
۹۴	۷. مُسَنِّد
۹۴	حوزه‌های علمیه
۹۷	مقاطع تحصیلی حوزه‌های علمیه
۹۷	۱. مقدمات
۹۷	۲. سطح
۹۸	۳. خارج
۱۰۰	مراکز علمی
۱۰۰	بصره و کوفه
۱۰۱	نیشابور
۱۰۲	مرو
۱۰۳	هرات
۱۰۴	ری
۱۰۵	اصفهان
۱۰۷	دانشمندان و علمای ایرانی
۱۰۸	وزرای نام‌آور فرهنگ
۱۰۸	صاحب بن عباد
۱۰۹	ابن سینا
۱۰۹	خواجه نظام الملک طوسی
۱۱۱	خواجه نصیرالدین طوسی

۱۱۲	رشیدالدین فضل الله همدانی
۱۱۲	امیر علیشیر نوایی
۱۱۲	امیرکبیر
۱۱۳	خلاصه فصل
۱۱۳	خودآزمایی
۱۱۷	فصل ۴: نظام رسمی آموزش و پرورش
۱۱۷	هدف مرحله‌ای
۱۱۷	اهداف آموزشی - رفتاری
۱۱۸	مقدمه
۱۲۱	آثار دارالفنون
۱۲۳	مدرسه رشديه
۱۲۳	مشروطیت و تأثیر آن در آموزش و پرورش
۱۲۵	آموزش و پرورش رسمی بعد از جنگ جهانی اول تا پیروزی انقلاب اسلامی
۱۲۷	انجمن معارف
۱۲۹	ویژگیهای آموزش و پرورش قبل از انقلاب اسلامی
۱۳۱	آموزش و پرورش بعد از انقلاب اسلامی
۱۳۳	کلیات نظام آموزش و پرورش
۱۳۶	۱. مبانی تعلیم و تربیت اسلامی
۱۳۸	۲. اهداف کلی تعلیم و تربیت اسلامی
۱۳۹	۳. اصول حاکم بر نظام آموزش و پرورش
۱۳۹	الف) کلیات:
۱۴۰	ب) برنامه‌ریزی، محتوا و روشها:
۱۴۰	ج) معلم:
۱۴۱	د) دانش‌آموز:
۱۴۱	ه) مدیریت، مشارکت، هماهنگی و ارتباط با سایر نهادها و مؤسسات:
۱۴۲	۴. ساختار نظام آموزش و پرورش
۱۴۲	الف) مرحله آموزش و پرورش اساس به مدت ۲ سال
۱۴۲	ب) مرحله آموزش و پرورش ارکان به مدت ۵ سال
۱۴۲	ج) مرحله آموزش و پرورش ارشاد به مدت ۲ سال
۱۴۴	۱. شاخه متوسطه فراگیر
۱۴۴	۲. شاخه حرفه‌آموزی
۱۴۵	خلاصه فصل
۱۴۶	خودآزمایی
۱۴۹	فصل پنجم: تأثیر تمدن اسلام در علوم بیگانه
۱۴۹	هدف مرحله‌ای

۱۴۹	اهداف آموزشی - رفتاری
۱۵۱	مقدمه
۱۵۴	فلسفه در اسلام
۱۵۵	کندی
۱۵۶	فارابی
۱۵۶	ابن سینا
۱۵۷	سهروردی
۱۵۷	ابن رشد
۱۵۸	ملاصدرا
۱۵۹	پزشکی در اسلام
۱۶۲	علی طبری
۱۶۲	رازی
۱۶۳	بوعلی سینا
۱۶۴	نجوم یا هیئت در اسلام
۱۶۵	فزاری
۱۶۶	ابومعشر بلخی
۱۶۷	بتانی
۱۶۷	علی بن یونس
۱۶۷	زرقالی
۱۶۸	روابط استادان و شاگردان و وظایف آنها
۱۷۰	آداب معلم و شاگرد
۱۷۱	آداب و وظایف معلم
۱۷۱	آداب شاگرد
۱۷۳	کتابخانه‌ها اسلامی
۱۷۵	آموزش و پرورش زنان در اسلام
۱۷۹	خلاصه فصل
۱۸۰	خودآزمایی
۱۸۳	فصل ششم: آرای تربیتی دانشمندان اسلامی
۱۸۳	هدف مرحله‌ای
۱۸۳	اهداف آموزشی - رفتاری
۱۸۵	مقدمه
۱۸۵	ابن سینا
۱۸۷	کیکاوس بن اسکندر
۱۸۹	امام محمد غزالی
۱۹۱	خواجه نصیرالدین طوسی
۱۹۳	آداب المتعلمین و المحصلین

۱۹۵	سعدی
۱۹۷	اوحدی مراغه‌ای
۱۹۹	جامی
۲۰۱	شهید ثانی
۲۰۲	ملا محمد باقر مجلسی
۲۰۳	ملا احمد نراقی
۲۰۵	اقبال لاهوری
۲۰۶	علم
۲۰۷	انسان
۲۰۸	تعلیم و تربیت
۲۰۹	هدف تعلیم و تربیت
۲۱۰	برنامه
۲۱۱	فعالیت اجتماعی
۲۱۱	اولویت اخلاق
۲۱۲	تعلیم و تربیت و فرهنگ
۲۱۳	شهید مطهری
۲۱۴	تربیت
۲۱۶	علم و عقل
۲۱۷	متعلم
۲۱۸	روش
۲۱۹	انسان
۲۲۱	خلاصه فصل
۲۲۱	خودآزمایی
۲۲۵	پاسخنامه
۲۲۹	کتابنامه

«برای فهم و دریافت چیزی باید آغاز و
گسترش آن را در نظر گرفت.»

«ارسطو»

پیشگفتار

تاریخ آموزش و پرورش در اسلام و ایران از جمله دروس اصلی رشته علوم تربیتی است که هدف آن این است که دانشجویان با تعلیم و تربیت از دیدگاه اسلامی آشنا شوند. در این درس از دانشجو انتظار می‌رود که با مراکز آموزشی و تربیتی اسلام در ادوار مختلف تاریخ و کیفیت آموزش در هر دوره آشنا شود و از سازمانهای آموزشی، برنامه تحصیلات، مواد درسی، ویژگیهای مربیان و همچنین علما و اندیشمندان اسلامی و آثار تربیتی آنان شناخت صحیحی کسب کند.

برای تاریخ آموزش و پرورش تعاریف زیادی وجود دارد، از جمله:
«شرح خوگرفتن بشر به تمدن و همچنین روشن کردن افکار وی و توسعه بنیادهایی است که برای حفظ و ادامه حیات جنبه‌های ارزنده زندگی متمدن انسانی به وجود آمده است. بدون تردید شرح ماجرای که فاصله میان انسان وحشی و جاهل را با انسان متمدن قرن حاضر پر می‌کند برای کسانی که به ذخایر و گنجینه‌های تمدن انسانی به دیده احترام می‌نگرند قابل توجه و بررسی است.»
(طوسی، ۱۳۵۴: ۳)

همچنین راجر گال^۱ نویسنده، مربی و محقق نامدار فرانسوی درباره تاریخ تربیت چنین می‌نگارد:

«اگر موضوعی از گذشته باشد که بتواند بر روی حال و آینده اثر داشته باشد همان تربیت است، زیرا در تاریخ تحول تربیت، هزاران آزمایش را می‌شناسیم که

1. Roger Gal

نیازی به آزمودن مجدد آنها نداریم. تاریخ تربیت از جهت وسیعتری نیز ممکن است مفید و الهام بخش باشد، زیرا سرگذشت روشهای گوناگونی است که در طول قرونها و درون تمدنها برای پرورش فرد به کار رفته است تا نقش انسانی خود را در جامعه‌ای که در آن زندگی می‌کرده ایفا کند. تاریخ تربیت در حقیقت سرگذشت واقعی انسان یا به عبارت دیگر تصویری است که از انسان در طول تاریخ می‌شده است.» (گال، ۱۳۵۶: ۵)

با این اوصاف، تاریخ آموزش و پرورش از علل و عواملی بحث می‌کند که در ادوار مختلف در اخلاق و سرشت بشر تأثیر کرده و در رفتار و نحوه تفکر و برداشت وی از مسائل گوناگون تربیتی تغییرات و دگرگونیهای زیادی را به وجود آورده است. از این رو، دانشجویی که تاریخ آموزش و پرورش را مطالعه می‌کند و به تحقیق و پژوهش در گذشته تعلیم و تربیت می‌پردازد و درباره یافته‌ها با دقت می‌اندیشد هم تجارب ارزنده و درسهای عبرت‌آموز کسب می‌کند و هم بر مهارت و کارایی خود در تدریس می‌افزاید. آگاهی از گذشته و سرگذشت اقوام و ملل به دلیل آموزندگیها، ارضای روح کنجکاوی و سود شوشان آن همواره مورد توجه و علاقه انسان بوده است. در این زمینه حضرت علی (ع) شیواترین تأثیر را مطرح کرده‌اند؛ به خصوص در آنجا که به فرزندشان امام حسن (ع) می‌فرمایند:

«ای فرزند عزیزم، گرچه عمر من همزمان با عمر گذشتگان نبوده است ولی در کارهای آنان نظر افکنده‌ام و در تاریخشان با دقت فکر کرده و در آثارشان سیر نموده‌ام تا جایی که از کثرت اطلاع مانند یکی از آنان به حساب آمده‌ام. اخباری را که از گذشتگان دریافت داشته‌ام به قدری مرا به وضع آنان آگاه کرده که گویی خود شخصاً با اولین تا آخرین آنها زندگی کرده‌ام و جریان امورشان را از نزدیک دیده‌ام. بر اثر تعمق در تاریخ آنان، روشنی و تیرگی کارشان را شناختم و سود و زیان اعمال آنها را تشخیص دادم، سپس مجموع اطلاعات تاریخی خود را غربال کردم آنچه را که مفید و آموزنده بود در اختیار تو گذاردم.» (فیض الاسلام: ۱۰۴)

همچنین حضرت علی (ع) فرموده‌اند: «کسی که از تاریخ دگران پند نگیرد و تجربه نیاموزد در برنامه زندگی خود پشتیبانی نگرفته است.» (الحديث: ۳۱۳) همچنین می‌فرمایند: «هر کسی از وقایع گذشتگان عبرت بگیرد بینا می‌شود، کسی که بصیرت و بینایی پیدا کرد می‌فهمد و آن کس که فهمید عالم می‌شود.» (همان: ۳۱۴)

قصص و تاریخ انبیا و اقوام و ملل گذشته در قرآن، دلیل دیگری بر این مهم است.

در قرآن مجید خداوند تبارک و تعالی به رسول اکرم (ص) امر می‌کند که وقایع گذشتگان و تاریخ پیشینیان را برای مردم عصر خود نقل کند، به این امید که شاید نیروی تفکر و تعقلشان به کار افتد و نیک و بد زندگی خویش را از خلال آن وقایع تاریخی تشخیص دهند. (قرآن، ۷: ۱۷۶)

علاوه بر آنچه درباره اهمیت تاریخ آموزش و پرورش گفتیم، دکتر صدیق نیز به نحو مطلوبی نکاتی چند در باب اهمیت تاریخ آموزش و پرورش به شرح زیر مطرح کرده است: (صدیق، ۱۳۳۶: ۵-۶)

۱. تاریخ آموزش و پرورش بر ملا می‌سازد که چه ارتباط و روابطی بین نوعی خاص از آموزش و پرورش و احتیاجات جامعه وجود داشته است.

۲. درک و استنباط اوضاع و احوال فعلی آموزش و پرورش بدون توجه و آگاهی از سوابق نهادها، سازمانها، مؤسسات و اندیشه‌ها و آرای علمای تربیتی به سهولت امکانپذیر نیست.

۳. تلاش در تغییر و اصلاح هرگونه امور فرهنگی مستلزم بررسی پیشینه سازمان و برنامه‌های آموزش و پرورش می‌باشد.

۴. در بسیاری از کشورها درس تاریخ آموزش و پرورش از دروس مهم علوم تربیتی در دانشکده‌ها به شمار می‌رود.

۵. افکار و عقاید و اندیشه‌های علمای تعلیم و تربیت هر دوره متأثر از تفکرات معاصران بوده و معتقدات مذهبی، اخلاقی و سیاسی زمان در چگونگی شکلگیری اندیشه‌های آنان نقش به‌سزایی داشته است.

۶. در تاریخ آموزش و پرورش صرفاً به نظرات و عقاید مریبان تربیتی اکتفا نمی‌شود بلکه اندیشه‌ها و تفکرات علمای رشته‌های دیگر نیز مورد بررسی و مذاقه واقع می‌شوند.

۷. و بالاخره، تاریخ آموزش و پرورش محرک بزرگ اخلاقی است، زیرا در مطالعه تاریخ هرگز به عالم، مخترع، هنرمند، مبتکر، فقیه و مکتشفی بر نمی‌خوریم که بدون تحمل مصائب و ناملایمات و یا بدون تلاش و کوشش و چشمپوشی از امکانات رفاهی و کاهش خورد و خواب و آسایش بر فراز قله‌های رفیع علم و دانش به پرواز در آمده باشد. از این روست که می‌گویند انسانهای تن آسا و راحت طلب را در قله‌های دانش و معرفت

جایی نیست.

تاریخ آموزش و پرورش در اسلام و ایران کتابی است برای دانشجویان رشته علوم تربیتی. در این کتاب، که بر اساس سرفصلهای ستاد انقلاب فرهنگی استوار شده است، تحول آموزش و پرورش از ایران باستان تا زمان حاضر و سازمان، برنامه، قوانین، روشهای تعلیم و تربیت و آرای تربیتی علما بررسی شده است.

کتاب مشتمل بر شش فصل است. در فصل اول، تاریخ آموزش و پرورش در ایران باستان مطرح شده و آیینهای زرتشت، مانی، مزدک، میترا، بودا و مسیحیت و نقش آنها در تعلیم و تربیت بررسی شده است. در فصل دوم، از روشهای تعلیم پیامبر گرامی اسلام (ص) و ائمه معصومین (ع) و مدارس در دوران پیش از مغول، دوران مغول و عهد صفویه سخن به میان آمده است. فصل سوم به تشکیلات، نظامات و شیوههای تعلیم و تربیت در مدارس قدیم اختصاص یافته؛ کیفیت تعلیم در مساجد، مکتبخانهها و مدارس به بحث کشیده شده؛ دیگر مراکز آموزشی به غیر از مساجد، مکتبخانهها و مدارس مطرح شده؛ و روشهای تدریس، وسایل تحصیل، القاب علمی در جامعه اسلامی، مقاطع تحصیلی حوزهها و مراکز علمی ایران عنوان شدهاند. فصل چهارم، به تأسیس دارالفنون و آثار آن در جامعه ایران، مشروطیت و تأثیر آن در آموزش و پرورش، ویژگیهای آموزش و پرورش قبل و بعد از انقلاب اسلامی، و کلیات نظام آموزش و پرورش جدید اشاره دارد. در فصل پنجم، از تأثیر تمدن اسلام در علوم بیگانه صحبت به میان آمده و دانشمندانی بررسی شدهاند که در زمینههای فلسفه، پزشکی و نجوم آثار شایان ذکری به جا گذاشتهاند. دنباله فصل به روابط استادان و شاگردان و وظایف آنان نسبت به یکدیگر، کتابخانههای اسلامی و آموزش و پرورش زنان در اسلام اختصاص یافته است. موضوع فصل ششم بررسی آرای تربیتی دانشمندان اسلامی است. مباحث این فصل دانشجویان را با اهداف، برنامهها، سازمان، معلم، عقاید و روشهای تربیتی اندیشمندان اسلامی آشنا میسازد.

انتظار می رود مطالب این کتاب در نگرش دانشجویان و مربیان تغییرات مطلوبی داشته باشد، میراث فرهنگی و ارزشهای اسلامی با اهمیت تر تلقی شوند و دریابیم که بیشتر آنچه امروزه اصول و مبانی، روشها، نظریهها، عقاید و روشهای تربیتی جدید

می‌دانیم، در تعالیم اسلامی و آرای اندیشمندان اسلامی که افکار و اندیشه‌های آنان از سرچشمه تعالیم اسلامی سیراب شده است، ریشه دارد. با مطالعه کتب و رسالات علمای اسلامی و تفکر و تدبیر در اندیشه‌های آنان قادر خواهیم شد که بیشتر خود را باور کنیم و زمینه رشد و شکوفایی مطلوبتر و همه جانبه کودکان و نوجوانان را فراهم سازیم، انشاءالله.

در اینجا لازم می‌دانم از همسر و دو فرزندم که با سعه صدر و گذشت فراوان در ایجاد موقعیتی مناسب برای نگارش این کتاب از استراحت و تفریح خود چشم پوشیدند صمیمانه تشکر کنم.

منوچهر وکیلان

عضو هیئت علمی دانشگاه پیام نور همدان

همدان، بهمن ۱۳۷۳

www.ketab.ir